International Journal of Applied Research 2017; 3(4): 178-180

International Journal of Applied Research

ISSN Print: 2394-7500
ISSN Online: 2394-5869
Impact Factor: 5.2
IJAR 2017; 3(4): 178-180
www.allresearchjournal.com
Received: 28-02-2017
Accepted: 29-03-2017

ईशिता हाजरा
वर्धमानविश्वविद्यालये गवेषणारता

अभिज्ञानशकुन्तलम् नाटके प्रतिफलित: राजधर्म:

ईशिता हाजरा

सारसंक्षेप: - दृश्यकाव्यम् समाजदर्पण:। नाट्यमध्ये जीवनमुखीवास्तवचेतना नाट्यकारेण अनुप्रविश्यते। अभिज्ञानशकुन्तलम् यद्यपि शृङ्गाररसात्मकम् नाटकम् तथापि नाट्यचरित्रस्य कथोपकथनेन तत्कालीनसमाजचित्ररूप: राजधर्म: उपस्थापित:। राजधर्म: अर्थात् राज्ञ: कर्तव्यम्। अमात्यनियोग-करग्रहण-विचारादिकर्मणा प्रजारक्षणम् एव राजधर्मस्य उद्देश्यम्। राजधर्मम् विना समाजजीवनम् न कदापि मङ्गलमार्गे परिचालितम्। अत: कालिदासेन अभिज्ञानशकुन्तलम् नाटके सूक्ष्मरूपेण समाजकल्याणरूपराजधर्म: उपस्थापित:।

नाटकं नाम दृश्यकाव्यम्। दृश्यकाव्यदर्शनार्थम् सामाजिका: रङ्गाभियक्षेत्रे यदा आगछेन्ति तदा अभिनययज्ञेषु नाट्यविषयेषु जीवनवोधप्रत्यक्षार्थम् ते आग्रहिण: सन्ति। नाटकसंज्ञायाम् उक्तम् 'नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्' इति। नाटकं न कदापि कल्पितकाहिनी- अवलम्ब्य संघटते। ख्यातवृत्तेषु यद्यपि ऐतिहासिक-पौराणिक-काहिनी संघटते तथापि तत्र जीवनमुखीवास्तवचेतना नाट्यकारेण अनुप्रविश्यते। अभिज्ञानशकुन्तलम् नाम नाटकम् यद्यपि शृङ्गाररसात्मकम् पौराणिकवृत्तम् तथापि तत्कालीनसमाजचित्ररूप: राजधर्म: अत्र परिस्फुट:।

क: राजा, क: वा तस्य धर्म: ? पृथिवीरक्षार्थम् तथा प्रजारक्षार्थम् व्रह्मणा राजा सृष्ट:। मनुना उक्तम् 'रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत् प्रभु:'१। राज्ञ: दैव-उत्पत्ति: मनुस्वीकृता। उक्तम् च तेन -

"इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च
चन्द्रवित्तेशायोश्चैव मात्रा निहृत्य शाश्वती:।"२

अभिज्ञानशकुन्तलम् नाटके राज्ञ: उत्पत्तिप्रसङ्गे वैखानसेन अपि उक्तम् 'जन्म यस्य पुरोवंशे'। दुष्यन्त: पुरुवंशश्रेष्ठ: नृपति:, देवतुल्य: तस्य महिमा। अत: ऋषिकुमारेण अपि उक्तम् - 'वलभित्सखो दुष्यन्त:'। राजा दुष्यन्त: स्वतेजसा सर्वजनान् अतिक्रमति।

राज्ञ: धर्म: एव राजधर्म:। अस्मिन् विषये मनुसंहितायाम् टीकाकारेण कुल्लूकभट्टेन अपि उक्तम् - 'राजधर्मान् यद्राज्ञ: कर्तव्यम्, धर्मोशव्दोऽत्र दृष्टादृष्टार्थानुष्ठेयपर।'३ मेधातिथिना धर्मशव्दस्य अर्थप्रसङ्गे उक्तम् - 'कर्तव्यवचनम्'। अत: राज्ञ: कर्तव्यम् एव राजधर्म। यद्वत् सूर्योदयेन अशुभान्धकार: अपसारित: तद्वत् राजधर्मेण अशुभगति: नियन्त्रिता।

प्रजापालनम् - राज्ञ: परमधर्मप्रसङ्गे मनुना अपि उक्तम् -'क्षत्रियस्य परोधर्म: प्रजानामेव पालनम्।'४ अभिज्ञानशकुन्तलम् नाटकस्य राज्ञा दुष्यन्तेन राजधर्म: यथार्थेन पालित:। अत: कञ्चुकिना अपि उक्तम् 'कामं धर्मकार्यमनतिपात्यं देवस्य'। राजा क्लेशस्वीकारेणापि सदा कर्तव्यपालने रत:। अत: वैतालिकेन अपि उक्तम् -

"स्वमुनिरभिलाष: खिद्यसे लोकहेतो:।"५

अपि च उक्तम् - 'अविश्रमोहयं लोकतन्त्राधिकार:' अर्थशास्त्रे च उक्तम् -

"प्रजासुखे सुखं राज्ञ: प्रजानां च हिते हितम्
नात्मप्रियं हितं राज्ञ: प्रजानां च प्रियं हितम्।"६

Correspondence
ईशिता हाजरा
वर्धमानविश्वविद्यालये गवेषणारता

राज्ञा प्रजा: सन्तानवत् पालित:। अत: अभिज्ञाने अपि उक्तम्

"प्रजा: प्रजा: स्वा इव तन्त्रयित्वा
निषेवते श्रान्तमना विविक्तम्।"७

न केवलम् स्वप्रजापालनम् अपि च पृथिवीपालनम् एव राजधर्म:

"नैतच्चित्रं यदयमुदधिश्यामसीमां धरित्री-
मेक: कृत्स्नां नगरपरिघप्रांशुवाहुर्भुनक्ति।"८

तपोवनादि आश्रम: अपि राज्ञा रक्षित:। शकुन्तलाया: सखीदयेन अपि उक्तम् राजरक्षितव्यानि तपोवनानि नाम। आर्तरक्षणम् एव राजकर्तव्यम्। आपदि विपदि च राजा एव प्रजानां प्रधानसहाय:। अत: ऋषिकुमारौ उक्तौ

"आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिता: खलु पौरवा:।"९

वैखानसेन राजकर्तव्यज्ञापनार्थम् उक्तम् -

"आर्तत्राणाय व: शस्त्रं न प्रहर्तुमनागसि।"१०

वैखानसस्य आदेशवचनम् राज्ञा दुष्यन्तेन यथार्थेन पालितम्। अत: मातलिमुखात् श्रूयते-

"आर्तानां भयमपनेतुमात्तधन्वा
दुष्यन्तस्तव शरणं भवत्विदानीम्।"११

राजधर्मस्य अपालने राज्यस्य प्रजानां च अमङ्गलम् संघटितम्। रामायणे अपि उक्तम् -

"राजदोषै र्विपद्यन्ते प्रजा ह्यविधिपालिता:
असद्वृत्ते हि नृपतौ अकाले म्रियते जन:।"१२

राघवभट्टेन अपि उक्तम् -

"राज्ञोपचारात् पृथिवी स्वल्पशस्या भवेत् किल
अल्पायुष: प्रजा: सर्वा दारिद्रा: व्याधिपीडिता:।"१३

अत: राजा सदा स्वधर्मपालने रत:।

युद्धनीति: - युद्धेष्वपारङ्मुखत्वं अपि राजकर्तव्यम्। मनुसंहितायाम् अपि उक्तम् -

"संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनम्
शुश्रूषा व्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम्।"१४

अभिज्ञानशकुन्तलम् नाटकस्य दुष्यन्तचरित्रे अपि युद्धेष्वपारङ्मुखत्वरूपं राजधर्म: प्रतिफलित:। अत: अभिज्ञानशकुन्तलम् नाटके अपि उक्तम् -

"पुत्रस्य ते रणशिरस्यायमग्रयायी
दुष्यन्त इत्यभिहितो भुवनस्य भर्ता।।"१५

राक्षसादि-उपद्रवनिवारणे दुष्यन्त: सदा व्यापृत:। तेन कण्वाश्रमस्य राक्षसा: निहता: अपि च स्वर्गस्य कालनेमि इति दानवस्य उपद्रव: प्रतिहत:। अत: ऋषिकुमारेण अप उक्तम्- 'आपन्नाभयत्रेषु दीक्षिता खलु पौरवा:।'१६

विचारकार्यम् - न केवलम् प्रजापालनम् विचारकार्यपरिचालनम् एव राज्ञ: कर्तव्यम्। विचारव्यवस्थाया: प्रधान: एव राजा। मनुना अपि उक्तम् -

"शुचिना सत्यसन्धेन यथाशास्त्रानुसारिणा
प्रणेतुं शक्यते दण्ड: सुमहायेन धीमता।।"१७

विचारादिकार्येण प्रजारक्षणाय दण्ड: सृष्ट:। अत: मनुसंहितायाम् अपि कथितम् - 'दण्डस्य हि भयात् सर्वं जगत् भोगाय कल्पते।'१८ अभिज्ञाने अपि उक्तम् -

"नियमयसि कुमार्गप्रस्थितानात्तदण्ड:
प्रशमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय।।"१९

प्राचीनकाले चौर्यापराधेन वधदण्ड: अपि समाजे प्रचलित:। उक्तञ्च अभिज्ञाने -

"स्फुरत: मे हस्तौ तस्य वधार्थं सुमनस: पिनद्धुम्।"२०

वधदण्डस्य उपाय: अपि नाटके लक्ष्यते-

"गृध्रवलि: भविष्यसि, शुनो मुखं वा द्रस्यसि।"२१

अपराधिनम् प्रति वधदण्ड:, अपि च निरपराधिनम् प्रति पुरस्कारं अपि समाजे प्रचलित:। अभिज्ञाने अपि उक्तम् -

"एष भर्ता अङ्गुलीयकमूल्यसम्मित: प्रसाद: अपि दापित:।"२२

उत्तराधिकार-आइनानुसारेण गर्भस्थशिशु: अपि परलोकगतापितृसम्पद: उत्तराधिकारिरूपेण विवेचित:। अत: दुष्यन्तेन अपि उक्तम् - 'ननु गर्भ: पित्र्यं रिक्थमर्हति।'

अमात्यनियोग: - 'सहायसाध्यं राजत्वं चक्रमेकं न वर्तते।'२३

अमात्यादिराजकर्मचारिसहायताम् विना राजधर्म: यथार्थेन न परिचालित:। अत: योग्य-अमात्यनियोग: अपि राज्ञ: कर्तव्य:। मनुना अपि उक्तम् -

"अपि यत् सुकरं कर्म तद्प्येकेन दुष्करम्।
विशेषतोऽसहायेन किमु राज्यं महोदयम्।"२४

अभिज्ञानशकुन्तलम् नाटके राज्ञा दुष्यन्तेन पिशुन: अमात्यरूपेण निर्वाचित:। राजस्वगणनादिकार्यम् अमात्येन परिचालितम्। प्रयोजनावशात् विचारादिकार्यम् अपि अमात्य अर्पितम्। अत: उक्तम् अमात्य: विज्ञापयति - अर्थजातस्य गणनावहुलतया एकम् एव पौरकार्यम् अवेक्षितम्।' प्रयेजने अमात्ये अपि प्रजापालनरूपं दायित्वम् अर्पितम्।

"त्वन्मति: केवला तावत् परिपालयतु प्रजा:।"२५

करविधि: – राज्यशासनाय प्रजाकल्याणाय च अर्थस्य प्रयोजनम्। अत: राजधर्मपालनाय शास्त्रानुसारेण करम् गृहीतम्। मनुना अपि उक्तम् –

"यथा फलेन युज्येत राजा कर्ता च कर्मणाम्
तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान्।"२६

रघुवंशम् महाकाव्ये करग्रहणप्रसङ्गे कालिदासेन उक्तम् –

"सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रवि:।"२७

तदानीमतने काले राज्ञा उत्पादितद्रव्यस्य एक-षष्ठांश: कररूपेण गृहीत:। अत: उक्तम् – 'षष्ठांशवृत्तेरपि एष धर्म:' किन्तु मुनिऋषिणा सञ्चितपुण्यफलस्य एकषष्ठांश: कररूपेण प्रदत्त:। अत: उक्तम् –

"यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यो नृपाणां क्षयि तद्धनम्
तप: षड्भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि न:।।"२८

राजधर्मपालनस्य मूल:तत्त्वम् – राजधर्मपालनस्य मूल: एव विनय:। मनुना अपि उक्तम् – 'विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित्।' विनयादिधर्म: दुष्यन्तचरित्रे लक्ष्यते। अत: वैखानसस्य आदेशपालनाय राजा मृगहनने निवृत्त:। कण्वाश्रमस्य आगतब्राह्मणा: तेन यथायोग्येसम्मानेन भूषिता:। अत: शार्ङ्गरवेण 'स्वभाव एवैष परोपकारिणाम्' इत्युक्त्वा राज्ञ: विनयादिधर्म: स्वीकृता:।
अभिज्ञानशकुन्तलम् आपातेन शृङ्गाररसात्मकमनाटकम्। नायक-नायिकाया: प्रेमोन्मेष-विरह-पुनर्मिलनेन नाटकस्य घटनाचक्रम् आवर्तितम्। तथापि नाट्यचरित्रस्य कथोपकथनेन परोक्षरूपेण तत्कालीनसमाजचित्ररूप: राजधर्म: उपस्थापित:। राजधर्मस्य मूललक्ष्यम् प्रजारक्षणम् समाजकल्याणम् च। प्राचीननाट्यकारेण समाजकल्याणस्य उपाय: नाटकमध्ये सूक्षरूपेण अनुप्रविष्ट:। तदुपायग्रहणेन वर्तमानसमाजस्य मङ्गलम् अपि सम्भवति।

।। **तथ्यसूत्रम्**।।

१। मनुसंहिता ७/३।
२। मनुसंहिता ७/४।
३। मनुसंहिता कुल्लूकटीका
४। मनुसंहिता ७/१४४।
५। अभिज्ञानशकुन्तलम् ५/७।
६। अर्थशास्त्रम् विनयाधिकारिकम् १६ प्रकरण।
७। अभिज्ञानशकुन्तलम् ५/५।
८। अभिज्ञानशकुन्तलम् २/१५।
९। अभिज्ञानशकुन्तलम् २/१६।
१०। अभिज्ञानशकुन्तलम् १/११।
११। अभिज्ञानशकुन्तलम् १/११।
१२। रामायणम् उत्तरकाण्ड ७३।
१३। अभिज्ञान राघवटीका।
१४। मनुसंहिता ७/८८।
१५। अभिज्ञानशकुन्तलम् ७/२६।
१६। अभिज्ञानशकुन्तलम् २/१६।
१७। मनुसंहिता ७/३१।
१८। मनुसंहिता ७/२२।
२९। अभिज्ञानशकुन्तलम् ५/८।
२०। अभिज्ञानशकुन्तलम् षष्ठ अङ्क:।
२१। अभिज्ञानशकुन्तलम् षष्ठ अङ्क:।
२२। अभिज्ञानशकुन्तलम् षष्ठ अङ्क:।
२३। अर्धशास्त्रम् विनयाधिकारिकम् ३ प्रकरणम्।
२४। मनुसंहिता ७/५५।
२५। अभिज्ञानशकुन्तलम् ६/३२।
२६। मनुसंहिता ७/१२८।
२७। रघुवंशम्।
२८। अभिज्ञानशकुन्तलम् २/१३।

।। **आलोचितग्रन्था:**।।

चक्रवर्ती, सत्यनारायण	अभिज्ञानशकुन्तलम्	संस्कृत पुस्तक भाण्डार,१९९९।
वन्द्योपाध्याय, मानवेन्दु	कौटिलीयम् अर्थशास्त्रम्	संस्कृत पुस्तक भाण्डार, २००१।
वसु, अनिलचन्द्र	अभिज्ञानशकुन्तलम्	संस्कृत वुक डिपो, २००३।
वसु, अनिलचन्द्र	मनुसंहिता	संस्कृत वुक डिपो २००२।
वसु, राजशेखर	रामायणम्	एम.सि.सरकार एण्ड सन्स, प्राइभेट लिमिटेड, १३५४।
वसु, राजशेखर	महाभारत्म्	एम.सि.सरकार एण्ड सन्स, प्राइभेट लिमिटेड, १३५६।